

Hans T. Blokland, *Wegen naar vrijheid. Autonomie, emancipatie en cultuur in de westerse wereld*. Boom, Amsterdam, 1995.

Paternalisme is een term met een pejoratieve betekenis. Dat is eigenaardig, want in vele culturen en gedurende lange eeuwen genoot vaderlijkheid in gezagsverhoudingen een uitstekende reputatie. We spreken van de Hemelse Vader en de Vader des Vaderlands, van kerkvaders en burgervaders, van de vader van het weeshuis en het oudeliedenhuis – alles enigszins belegen, maar bepaald niet in ongunstige zin bedoeld.

Sinds de democratisering stem gaf aan de massa van de bevolking, staan vaderlijk gezag en vaderlijke zorg echter in een slechte reuk. Er spreekt bevoogding uit en bemoeizucht, ongewenste inmenging in zaken waarover we zelf wensen te beslissen. Als we onder paternalisme verstaan beslissen voor anderen – om hun 'bestwil' – omdat de beslisser beter weet wat goed is voor die anderen dan zijzelf, dan wekt dergelijke interventie instinctief onze weerzin. We wantrouwen de ostentatieve goede bedoelingen en we vermoeden eigenbaat. Alleen in uitzonderingsgevallen gaan we akkoord: vaccinatie, autogordels, bromfietshelmen en een rookverbod in openbare ruimtes. Maar de grenzen worden nauwgezet bewaakt. Drugsverslaafden onder dwang te laten afkicken is nog steeds een omstreden kwestie.

De discussie over paternalisme betreft ook bemoeienis met collectiviteiten. Moet ontwikkelingshulp gekoppeld worden aan inachtneming van mensenrechten door de begunstigde staat? Dienen de Verenigde Naties ongevraagd tussenbeide te komen, desnoods met geweld, om aan burgeroorlogen een einde te maken, zoals in Bosnië, Somalië en Rwanda? Is dat niet een terugvallen in het paternalisme van voormalige koloniale heersers, met hun 'ethische politiek', hun *mission civilisatrice* of hun *white man's burden*?

En om nog een wat huiselijker probleem te noemen: moeten leden van etnische minderheden in hun eigen belang gedwongen worden zo snel mogelijk de Neder-

landse taal te leren en 'in te burgeren', of hebben wij daartoe niet het recht en dienen we zelf de culturele pluriformiteit die zij inbrengen, te koesteren? Het is dit laatste onderwerp dat ons dicht in de buurt brengt van het thema van Bloklands boek. Ook hem gaat het om de dilemma's die verbonden zijn aan cultuurpolitiek, zij het dat hij het heeft over cultuur in de beperkte, conventionele zin, als letteren en kunsten. De vraag die hem bezighoudt, raakt het paternalisme in de kern: hoe kan met name de overheid door het voeren van een cultuurbeleid de zelfontplooiing van de burgers vergroten zonder daarbij op onaanvaardbare wijze in hun privé-domein te interveniëren? Anders gezegd: indien cultuurparticipatie toegang geeft tot grotere persoonlijke autonomie – tot verruiming van positieve vrijheid – hoever kan men dan gaan met maatregelen die de culturele competentie stimuleren indien zulks door de betrokkenen als (milde) dwang wordt ervaren, als beperking van hun negatieve vrijheid? Vrij laten is gemakzuchtig en laat de ongelijke verdeling ter zake van cultuurparticipatie intact; opvoeden is bemoeizuchtig en kan hooguit tot instemming achteraf leiden. Blokland noemt dit het emancipatiedilemma.

Over dit vraagstuk handelde Bloklands dissertatie uit 1991 die onder de titel *Vrijheid – autonomie – emancipatie* op de markt kwam. Met het oog op een Engelse vertaling bewerkte hij het boek en voegde er vrij wat nieuw materiaal aan toe, zonder overigens de strekking en de conclusies te wijzigen. Wie de dissertatie heeft gelezen, zal in de nieuwe editie geen nieuwe gezichtspunten ontdekken. Blokland toont zich in deze studie een buitengewoon belesen man, meester op meerdere wapens, zowel filosofisch en politicologisch als sociaal-wetenschappelijk en beleidskundig. Zijn boek is een toonbeeld van eruditie, uitputtend gedocumenteerd en geschreven in een heldere en stevige stijl. Het trok terecht de aandacht. Het werd door de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen bekroond met de Pieter de la Court-prijs en door de Nederlandse Kring van Politieke Wetenschap met de poli-

ticologen-jaarprijs 1992.

Zijn standpunt is duidelijk. Hij erkent het dilemma en pleit daarom voor een voorzichtig balanceren, maar hij bepleit zeer uitdrukkelijk een meer actieve cultuurpolitiek dan vandaag de dag wordt voorgestaan. Hij verwerpt de 'democratisering' van de cultuur en het daarmee gepaard gaande cultuurrelativisme dat in de jaren zestig en zeventig populair werd, en hij keert in zekere zin terug naar de politieke erkenning van de noodzaak van actieve cultuurspreiding uit de jaren vijftig. Paul Kalma sprak in *de Volkskrant* zelfs van een poging de cultuur-socialistische traditie nieuw leven in te blazen.

Hoewel de probleemstelling glashelder is en het beoogd zich logisch en systematisch ontwikkelt, biedt het boek moeizame lectuur. Het lijdt aan overdaad. Blokland toont een bewonderenswaardige belezenheid, maar hij heeft de neiging alles wat hij gelezen heeft over ons uit te storten, ook indien we al lang en breed van zijn gelijk zijn overtuigd. Karakteristiek zijn paragraaftitels als: 'Nog meer redenen de spreiding van cultuur en autonomie te bevorderen' (p. 285) en 'Aanvullende kritiek op de statutheorie' (p. 364).

Heel sterk geldt de overladenheid voor de eerste tweehonderd van de in totaal vierhonderd bladzijden, waarin hij Isaiah Berlins begrippen positieve en negatieve vrijheid aan een onderzoek onderwerpt. Hij volstaat niet met een beknopte analyse, maar geeft na een uitgebreide behandeling van Berlins gedachtengoed enkele tientallen commentatoren het woord. Zo ontstaat er binnen de studie een aparte monografie over de Angelsaksische filosofie van de vrijheid, die als zodanig een formidabele prestatie vormt, maar die naar mijn bescheiden mening weinig of niets toevoegt aan de daarna volgende ontrafeling van het emancipatiedilemma. Wie na p. 32 meteen overstapt naar p. 256, zal weinig essentieels missen, te meer daar de auteur in de inleiding het probleem in grote lijnen al uit de doeken heeft gedaan. Wie het filosofische gedeelte geheel en al doorwerkt, zal veel leren, maar aan het einde van het boek onvermijdelijk het gevoel krijgen dat de berg van filosofische geleerdheid toch wel erg kleine muizen heeft gebaard.

Keren we terug naar wat naar mijn mening het eigenlijke onderwerp vormt: de speurtocht naar de principiële grenzen van cultuurpolitiek in een democratisch bestel. Is Bloklands pleidooi voor een actiever beleid van cultuurspreiding gericht op cultuurparticipatie in bredere kring, overtuigend?

Laat ik vooropstellen dat ik voor zijn wekroep veel sympathie heb. De platte commercialisering van de huidige cultuur-industrie wordt door hem terecht aan de kaak gesteld. De capitulatie voor de eis tot erken-

ning van massacultuur en zogenaamde jeugdcultuur camoufleert, zoals hij zegt, elitaire zelfverheffing. Dat hij zich somtijds schaart in het koor van de conservatieve cultuurcritici die al twee eeuwen lang over de vulgariteit van de massa klagen, maakt zijn protest nog niet van onwaarde.

Problemen ontstaan echter op het moment dat hij praktische voorstellen formuleert. Welke cultuur, welke kunst en literatuur meent hij voor zijn actieve spreidingsbeleid te kunnen aanbevelen? Is cultuur nog wel een onderscheidend begrip? Hij spreekt zelf van 'een ware explosie aan stijlen, richtingen en scholen' die het vrijwel onmogelijk maakt 'nog een notie van kwaliteit overeind te houden' (p. 365). Betekent dat voor een cultuurbeleid niet, dat er geen maatstaven meer zijn, geen richting meer is aan te geven?

De veelvormigheid gaat bovendien gepaard met het ontstaan van een 'autistische' en 'hermetische' kunstwereld, met een kunstleven dat zich, zoals Blokland het formuleert, 'meer en meer in een klein reservaat van ingewijden (dreigt) af te spelen' (p. 350, 288). Maar duidt dat dan niet op een diepgaande cultuurcrisis, die onmogelijk is te doorbreken met behulp van de uiterst bescheiden middelen die hij aanbeveelt?

Verder valt op dat Blokland vasthoudt aan een cultuurpolitiek die gericht is op individuen en individuele ontplooiing. Is het toeval dat die politiek in de jaren vijftig faalde? Cultuurspreiding en culturele vorming waren redelijk succesvol zolang ze in dienst stonden van maatschappelijke en politieke bewegingen, zoals het burgerlijke beschavingsoffensief, de katholieke emancipatie en het cultuur-socialisme. De kunsten vonden binnen deze kaders richting en samenhang, genoten institutionele bescherming en konden beschikken over een sociale infrastructuur die ook andere doeleinden diende. Van dit alles is weinig of niets over. Gelooft Blokland in ernst dat dergelijke maatschappelijke instellingen – vakbonden, actiegroepen, kerken – opnieuw kunnen worden ingeschakeld (p. 382 e.v.)?

Evenmin kan ik iets zien in de wijze waarop Blokland onze samenleving van een nieuw 'bezield verband' wil voorzien: door het ontwikkelen van 'een substantieel-rationele utopie' als de dragende idee van een 'substantieel-rationeel cultuurpolitiek kader' (p. 372 e.v.). Dat zijn grote woorden waarmee niemand iets kan aanvangen.

Ten slotte, en dat is het belangrijkste bezwaar, meent Blokland een verbinding te kunnen construeren tussen culturele ontplooiing en democratie. Hij geeft er herhaaldelijk uitdrukking aan, onder meer op p. 288, waar hij 'toegang tot de cultuur' noodzakelijk noemt 'wil elk individu kunnen participeren in de bestaande democratische structuren. (...) Spreiding van cultuur is

dus gewenst om de democratie werkelijk te laten functioneren, om mensen de mogelijkheid te geven invloed uit te oefenen op beslissingsprocedures waarvan de uitkomsten ook hen aangaan.'

Is dit een logische stap? Zijn *high culture* en politieke democratie werkelijk bondgenoten? Het heeft er niets van. Kunstenaars en literatoren hebben zich zelden tot de parlementaire democratie aangetrokken gevoeld, eerder tot de vijanden van democratie: overspannen utopieën en ideologieën, revolutionaire bewegingen en totalitaire systemen. Meent hij werkelijk dat het lezen van Kafka, Céline en Mulisch, het bekijken van werk van Picasso, Dali en Pasolini betere democraten maakt? Hijzelf merkt op dat zelfs nazi-kampbeulen soms in *Bildung* uitblonken (p. 274).

Het is waar dat hij geen *direct* verband legt. Hij trekt zich meestal terug op het uiterst vage begrip 'individuele autonomie', waarvan de bevordering naar zijn opvatting het democratisch functioneren zal stimuleren. Maar dan gaat het om heel iets anders, en wel om kennismaking met begrippen en categorieën van intellectueel gehalte die politieke oordelen en activiteiten mogelijk maken. Dan zijn we ver verwijderd van museumbezoek en 'expressievakken' in het basisonderwijs.

Afsluitend: Blokland heeft een moedig en intrigerend boek geschreven. Hij stelt een probleem aan de orde dat van het grootste belang is en dat dreigt te worden weggedrukt door het thans dominante bondgenootschap van faciel cultuurrelativisme en agressieve commercie. Maar de remedies die hij aanbeveelt, blijven in de lucht hangen. Te veel is zijn betoog opgehangen aan wenselijkheden, te weinig houdt het rekening met de harde feiten. Het definiëren van een cultuurpolitiek voor onze tijd vraagt primair om een analyse van de relatie tussen cultuur en politiek zoals die is, niet zoals die zou moeten zijn.

Om met een schoolmeestersopmerking te eindigen: het boek is fraai uitgegeven en met zorg gecorrigeerd. Alleen zijn er in de bibliografie enkele inconsequenties ingeslopen. Van der Linden staat onder Linden, maar Van Evra staat onder Van. In 't Veld-Langeveld is twee keer opgenomen, één keer onder In, één keer onder Veld.

J.A.A. van Doorn

Meindert Fennema, *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie*. Het Spinhuis, Amsterdam, 1995

Fennema heeft een heel helder en informatief boek geschreven over democratie-theorieën vanaf zo het midden van de achttiende eeuw tot heden. In het hiernavolgende zal ik kort zijn met complimenten en wat uitvoeriger in mijn kritiek. Fennema schrijft in zijn voorwoord dat zijn verhaal eindigt in de Tweede Wereldoorlog – met Schumpeter – en verwijst voor een beschrijving van naoorlogse ontwikkelingen naar J.J.A. Thomassen (red.), *Hedendaagse democratie*, Alphen aan den Rijn 1991. Hij houdt zich niet helemaal aan die tijdsgrens, want hij voegt als 'Epiloog' een hoofdstuk toe (hoofdstuk 10) over 'Provo, de vernieuwing van het anarchisme' en over 'de jongste zoon van Schumpeter', Ed van Thijn. Dit laatste hoofdstuk is niet het meest geslaagde. Ik vind het ook te veel eer voor Van Thijn. Na de Grote Denkers die eerder centraal stonden in het boek, verschijnt Van Thijn als een theoreticus van hooguit lokaal belang. Volgens Fennema heeft Van Thijn een vooruitziende blik gehad en is diens 'tangdemocratie' (een begrip geïkt in 1967) na ruim 25 jaar werkelijkheid geworden in Nederland. De tekenen die, volgens Fennema, op Van Thijs gelijk na een kwart eeuw wijzen (p. 283-284) kunnen mij niet overtuigen.

Na een inleidend hoofdstuk behandelt Fennema in hoofdstuk 2 'Drie democratische revoluties', te weten de Amerikaanse Onafhankelijkheidsstrijd, de Franse Revolutie en de Haïtiaanse Revolutie. 'Ook al leidde de Haïtiaanse Revolutie niet tot een democratische regeringsvorm,' schrijft Fennema op p. 68, 'toch is zij van groter belang voor de ontwikkeling van de democratie-theorie dan de meeste historici beseffen. Zij is het eerste voorbeeld van het universalistische karakter van de democratische beweging aan het eind van de achttiende eeuw. [...] Omgekeerd was de Haïtiaanse Revolutie het eerste historische voorbeeld van de geweldige aantrekkingskracht die de democratische ideologie ook buiten de Atlantische wereld zou hebben.' Jawel, de Haïtiaanse Revolutie was voorbeeld, illustratie, van die aantrekkingskracht, maar is niet wat meer of in ieder geval iets anders nodig om de Haïtiaanse Revolutie op kunnen te voeren als 'van groter dan beseft belang voor de ontwikkeling van de democratietheorie'? In hoofdstuk 3 behandelt Fennema reacties op de Franse Revolutie; in dit hoofdstuk staat het gedachtengoed van Edmund Burke, Claude-Henri de Saint-Simon, Hegel en Tocqueville centraal. Hoofdstuk 4 – een mooi hoofdstuk – gaat over het Engelse liberalisme, in het bijzonder het werk van vader en zoon Mill. Hoofdstuk 5 kreeg als titel mee: 'Van een politieke naar een sociale demo-

cratie'. Daarin staat wel erg veel over Marx en Engels dat met het thema van het boek, democratie, weinig of niets uitstaande heeft. In hoofdstuk 6 wordt 'de ontwikkeling van een partijdemocratie' beschreven, met onder meer aandacht voor de sociaal-democratische partijvorming en 'Nederland: Abraham Kuyper'. Het is jammer dat daarin over het 'reformisme', *in casu* Eduard Bernstein, niet meer staat dan dat hij, anders dan Karl Kautsky, meende dat de sociaal-democratie zich ten doel moest stellen de bestaande maatschappij te democratiseren. Hoofdstuk 7 gaat over 'de democratietheorie van het marxisme-leninisme', waarin overigens ook 'democratie en bureaucratie bij Max Weber' ter sprake komt. In hoofdstuk 8, 'Kritiek op de massademocratie', komen Robert Michels, Oswald Spengler en Joseph Schumpeter aan de orde. Hoofdstuk 9, 'Slotbeschouwing', is een recapitulatie van de belangrijkste thema's die in het boek aan de orde zijn geweest. En dan dus de Epiloog, waar ik het zoëven over had.

Aan het slot van elk hoofdstuk is een lijstje 'om verder te lezen' opgenomen, en aan alle hoofdstukken, behalve 9 en 10, is een lijstje 'vragen' toegevoegd. De bedoeling van deze vragen is kennelijk om het boek daarmee nog meer voor onderwijs of zelfonderricht geschikt te maken. Er wordt in teruggevraagd wat zojuist door Fennema over of naar aanleiding van het werk van politiek-theoretici gezegd is; daardoor gaat het boek een beetje op de catechismus lijken.

Het boek blinkt uit door helderheid en eenvoud, maar wat de kracht van het boek is, heeft hier en daar, lijkt me, ook zijn prijs: het is af en toe wel heel vlot en stellig. Fennema schrijft (p. 71-72): 'De moderne democratische beweging is naar haar politiek-filosofische aard een universalistische en dus wereldomvattende beweging, ook al neemt zij steeds de vorm aan van een nationale beweging.' Over de verhouding tussen 'vorm' en 'inhoud', tussen mensenrecht en burgerrecht, kom ik eigenlijk niet veel te weten.

In de inleiding van hoofdstuk 4 komt Fennema kort te spreken over de Franse fysiocraten, over Turgot en Condorcet. 'Veel van hun economische opvattingen,' schrijft Fennema, 'gingen terug op Adam Smith, wiens *Theory of Moral Sentiments* (1759) in 1795 door de echtgenote van Condorcet in het Frans vertaald was.' Ik vind Smiths *Theory of Moral Sentiments* geen uitgesproken markteconomische verhandeling, en een late vertaling is geen sterke illustratie van vroege invloed.

Op p. 18 schrijft Fennema dat Rousseau 'een merkwaardige positie in[nam]: enerzijds was hij voorstander van een centraal, ondeelbaar, niet door checks and balances verdeeld gezag, maar anderzijds moest dat politieke gezag zo beperkt mogelijk zijn'. Daaraan voorafgaand, ten bewijze van Rousseaus positie, merkt

Fennema op dat 'Rousseau behoorde tot diegenen die een sterke regering wantrouwden en voor wie de term verlichte despotie een gruwelijke *contradictio in terminis* vormde'. Het idee dat het politieke gezag volgens Rousseau zo beperkt mogelijk moest zijn, is niet zo'n voor de hand liggende interpretatie van *Du contrat social*, het boek waarnaar Fennema in het bijzonder verwijst. Er is weinig waartoe de regering, indien daartoe gemachtigd door de soeverein, niet gerechtigd is, zolang het inderdaad gaat om de uitvoering van *wetten* en het *volk* soeverein is. De lezing dat Rousseau een beperkt politiek gezag voorstond, verdraagt zich ook slecht met de verbinding die Fennema vervolgens legt tussen Rousseaus democratie-opvatting en het leninisme – of het moest zo zijn dat we daar voor 'Rousseau' iets als 'de jacobijnse perversie van Rousseaus opvattingen' dienen te lezen.

Geen kritiek maar een opmerking terzijde: Fennema citeert uit *Het Communistisch Manifest* (1848) onder meer de volgende passus: 'De arbeid van de proletariërs heeft door de uitbreiding van de machinerie en door de arbeidsdeling elk zelfstandig karakter en daardoor iedere bekoring voor de arbeider verloren. Hij wordt niets dan een aanhangsel van de machine, van wie slechts de eenvoudigste, eentonigste, makkelijkst te leren handgreep wordt verlangd.' Fennema merkt daarbij op (p. 152): 'De geestdodendheid van de lopende band die in *Modern Times* door Charlie Chaplin zo meesterlijk verbeeld is, was honderd jaar eerder al door Marx en Engels voorspeld. De menselijke vervreemding wordt in *Het Communistisch Manifest* niet meer gezien als een gevolg van maatschappelijke arbeidsdeling in het algemeen, maar als een gevolg van de arbeidsdeling in de industrie.' In het tweede deel van Alexis de Tocquevilles *De la démocratie en Amérique* (1840), in hoofdstuk XX van het 'Tweede Boek', vind je een vroegere en naar mijn idee niet minder fraaie beschrijving van hetzelfde fenomeen. In dat hoofdstuk schrijft Tocqueville over de mogelijkheid dat in Amerika een aristocratie zal ontstaan uit de groep van fabrikanten. Ik citeer een stukje uit de Engelse vertaling: 'When a workman is unceasingly and exclusively engaged in the fabrication of one thing, he ultimately does his work with singular dexterity; but at the same time he loses the general faculty of applying his mind to the direction of the work. He every day becomes more adroit and less industrious; so that it may be said of him that in proportion as the workman improves, the man is degraded. What can be expected of a man who has spent twenty years of his life in making heads of pins? [...] When a workman has spent a considerable portion of his existence in this manner, his thoughts are forever set upon the objects of his daily toil; his body has con-

tracted certain fixed habits, which it can never shake off; in a word, he no longer belongs to himself, but to the calling that he has chosen.'

Fennema's *De moderne democratie* is een mooi boek, dat ik met genoegen heb gelezen, dat een groot publiek verdient en vast een tweede en nog weer een volgende druk gaat beleven. Daarin moeten dan liefst een paar verschrijvingen worden gecorrigeerd: een keer 'Voor-Azië' waar 'Achter-Azië' zal zijn bedoeld (p. 98), Tocquevilles reis naar Amerika in 1831 en 1832 en niet in 1931 en 1932 (p. 101), een keer '1917' invoege op p. 201.

J. Oversloot  
Universiteit Leiden

---

Paul Ormerod, *Economen hebben geen idee*, Van Gennep, Amsterdam, 1995

Het nieuws dat Robert Lucas de Nobelprijs voor de economie 1995 heeft gekregen, moet bij uitgeverij Van Gennep met vreugde zijn ontvangen. Een betere bevestiging van de dominante positie van de orthodoxe of mainstream economie is immers nauwelijks denkbaar. Juist deze dominantie wordt door Paul Ormerod in zijn boek *The death of economics*, waarvan dit najaar de Nederlandse vertaling verscheen, ter discussie gesteld. De mainstream economie domineert volgens Ormerod ten onrechte het politieke debat en economen kunnen hun hoge posities in bedrijven en organisaties niet waarmaken. De hedendaagse economische wetenschap is namelijk niet in staat om goede voorspellingen te doen en grote economische problemen als de hardnekkige werkloosheid in de afgelopen decennia te verklaren en hiervoor oplossingen aan te dragen. Ligt de kracht van grote politiek economen als Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx en John-Maynard Keynes in hun aandacht voor de economische dynamiek en problemen van hun tijd, de hedendaagse theorievorming laat het op dit punt afweten. In plaats van een empirische voeding, wordt de agenda van de economische wetenschap tamelijk autonoom bepaald. De ontwikkeling van de economische wetenschap uit zich in een verdere verfijning van theoretische modellen waarin nog steeds wordt uitgegaan van rationele individuen, lineaire verbanden en die unieke evenwichten als uitkomsten kennen. Natuurlijk kan hier tegen worden ingebracht dat er binnen de economische wetenschap talrijke pogingen worden gedaan om uit dit keurslijf te

treden. Vooralsnog hebben deze pogingen de richting van de economische wetenschap niet wezenlijk beïnvloed.

Deel 1 van *Economen hebben geen idee* bevat naast een globale schets van de ontwikkeling van de economische wetenschap zeer kritische kanttekeningen bij de huidige stand van zaken. Ormerod besteedt hierbij onder meer aandacht aan problemen bij het meten van welvaart, het feit dat grote ondernemingen zich niet volgens 'het model' gedragen, het concept van rationaliteit, de rol van wiskunde en mechanistische redeneringen in de economische wetenschap en de onmogelijkheid van een algemeen evenwicht. Een centraal referentiepunt in deze bespreking is de reeds door Adam Smith naar voren gebrachte opvatting dat maatschappij meer is dan de som van de delen. In zijn kritiek concentreert Ormerod zich op de door economen zelf geconstateerde inconsistenties in de economische theorie. Hoewel hij de gebruikelijke wiskundige formuleringen achterwege laat, zijn deze passages voor geïnteresseerde leken, gezien de Nederlandse vertaling toch de doelgroep, vermoedelijk te hoog gegrepen. Ter compensatie heeft Ormerod zijn betoog aangevuld met aardige anekdotes over de 'wereldvreemdheid' van economen. Zo verwijst hij naar een experiment onder studenten waar bij de verdeling van een geldbedrag economiestudenten zich significant meer volgens het 'eigen-belang-model' gedroegen dan de niet-economen.

De kritiekpunten die Ormerod naar voren brengt zijn overigens niet echt nieuw, of op een meer overtuigende manier geformuleerd dan die van de velen die hem zijn voorgegaan. Maar anders dan vooral de Engelse titel doet vermoeden, bevat het boek ook aanknopingspunten voor een mogelijk meer bevredigende vorm van economie bedrijven. In deel 2 van zijn boek pleit Ormerod voor een non-lineaire benadering van economische processen en richt hij zich, in lijn met de klassieke economen, op het grote probleem van onze tijd: de werkloosheid.

Binnen de mainstream economie is het denken over werkloosheid in de naoorlogse periode sterk beïnvloed geweest door de gedachte dat er een afruil zou bestaan tussen werkloosheid en inflatie. In deze optiek hebben overheden de keuze tussen een lage werkloosheid en een hogere inflatie enerzijds en een hoge werkloosheid en lage inflatie anderzijds. Deze afruilgedachte, vastgelegd in de zogenoemde Phillipscurve, blijkt zowel theoretisch als empirisch niet houdbaar te zijn. Vooral de periode na de eerste oliecrisis, toen zowel de inflatie als de werkloosheid in veel westerse landen tegelijkertijd steeg, heeft de teloorgang van de Phillipscurve versneld. Een centraal punt in het betoog van Ormerod is dat de mainstream economie met haar evenwichtsmo-

del maar moeilijk kan accepteren dat historische gebeurtenissen en de reacties daarop de ontwikkeling van de economie voor een lange periode kunnen bepalen. Analyses in termen van 'een natuurlijke werkloosheid' zijn in dit verband weinig bruikbaar omdat deze natuurlijk niet aannemelijk kunnen maken dat in het midden van de jaren zeventig in een tijdsbestek van ongeveer anderhalf jaar de onvolkomenheden in de marktwerking in de Europese landen plotseling zeer van elkaar verschilden terwijl ze tot dan toe erg op elkaar hadden geleken.

De alternatieve benadering van Ormerod bestaat uit het overboord zetten van de bestaande macro-economische theorieën om de aandacht in eerste instantie te richten op de basiskennmerken van de geconstateerde werkloosheid en de vraag met welk model we deze kenmerken kunnen verklaren. Het eerste is dat op de lange duur de relatie tussen werkloosheid en economische groei onbepaald is. Op de korte termijn kan er wel een relatie bestaan, bij voorbeeld voor de duur van een cyclus, of misschien wel van een aantal cycli, maar op de langere termijn hoeft niet per se te gelden dat snellere groei een lagere werkloosheid bewerkstelligt. In de periode 1970-1992 is zowel de Amerikaanse als de Europese economie reëel met ongeveer 75 procent toegenomen. Maar terwijl de werkgelegenheid in de Verenigde Staten in dezelfde periode met 45 procent toenam, is de groei voor de Europese Gemeenschap slechts 7 procent geweest. Er blijken, met andere woorden, meerdere patronen van economische ontwikkeling te bestaan. Dit levert grote problemen op voor het evenwichtsbegrip in de economische wetenschap. Volgens Ormerod moeten we af van de visie waarin de economie wordt opgevat als een machine en van het bijbehorende evenwichtskoncept. Het is produktiever om de economie op te vatten als een levend organisme.

Dit sluit aan bij de tweede karakteristiek, namelijk dat een economie uit een bepaald ontwikkelingspad kan worden gedrongen, weg van het vaste gedragspatroon. Als dit gebeurt, is de verandering snel en spectaculair, en vertoont de economie geen ingebouwde tendens om weer terug te vallen op het oude patroon. Een voorbeeld hiervan is de reactie van veel westerse economieën op de oliecrisis van 1973-1974. Bovendien is na een dergelijke schok de ontwikkeling van een economie gedurende enkele jaren onregelmatig voordat ze weer tot rust komt in een nieuwe regelmaat. Ormerod illustreert dit grafisch met behulp van een fasediagram, waarin de werkloosheid in het referentiejaar wordt afgezet tegen de werkloosheid in het voorafgaande jaar. Deze methode maakt het mogelijk om regelmaat in de jaargegevens te ontdekken. Daarnaast kan, als er sprake is van een redelijk cyclisch verschijnsel, de gemid-

delde waarde waaromheen de gegevens schommelen, bepaald worden. Een dergelijk punt wordt een 'attractor' of aantrekker van gegevens genoemd. Opvallend is dat de meeste Europese economieën in de jaren negentig grote schommelingen van de werkloosheid vertonen rondom historisch gezien zeer hoge niveaus (tractoren).

Vanuit dit perspectief onderzoekt Ormerod ook de lange-termijntoekomst van de werkloosheid in Groot-Brittannië in de afgelopen honderd jaar. Deze gegevens vertonen regelmatige patronen in de fluctuaties, maar de omvang ervan en het gemiddelde werkloosheidspeil waaromheen die schommelingen plaatsvinden, variëren voor de verschillende perioden. Vaste patronen kunnen door schokken snel verstoord raken, en na een dergelijke schok kan het patroon enkele jaren onregelmatig zijn.

De tijdreeksen voor de werkloosheid zijn volgens Ormerod vergelijkbaar met tijdreeksen in de biologie. In de epidemiologie is het bij voorbeeld een bekend feit dat epidemieën als mazelen en rode hond in betrekkelijk regelmatige cycli optreden, per periode in amplitude verschillen en ook afgewisseld worden door perioden met een minder regelmatig patroon.

Het begrip van dergelijke tijdreeksen is de afgelopen vijftien jaar aanzienlijk vergroot door toepassing van zogenoemde 'non-lineaire' wiskundige technieken in de modellenbouw, met de chaostheorie als bekendste voorbeeld. Centraal in deze theorie is de gedachte dat een kleine verandering in een deel van het systeem, bij voorbeeld het klimaat op aarde, uiteindelijk kan leiden tot grote veranderingen in het hele systeem. Een vleugelslag van een enkele vlinder in de regenwouden van Borneo of Zuid-Amerika kan in principe grote veranderingen veroorzaken in het weer over de hele wereld. Een belangrijke implicatie van de chaostheorie is dat voorspellingen op lange termijn niet meer mogelijk zijn. Want modellen die op zeer kleine details na praktisch identiek zijn, zullen steeds uiteindelijk totaal verschillende uitkomsten opleveren.

Deel 2 van 'Economen hebben geen idee' is uiteindelijk een pleidooi om economische processen vanuit een non-lineair perspectief te analyseren. In feite zijn er binnen de bestaande theorievorming al aanknopingspunten. Ormerod verwijst in dit verband naar Keynes, die heeft laten zien dat het effect van een rentewijziging op de economie in hoge mate afhangt van het moment in de economische cyclus waarop de verandering wordt doorgevoerd. Het effect van een rentewijziging op de economie als geheel is afhankelijk van de omstandigheden waaronder deze plaatsvindt, en dus ook afhankelijk van de waarden van andere belangrijke factoren in de economie.

Na het aantonen van de mogelijke waarde van een non-lineair perspectief, rijst natuurlijk de vraag hoe dit perspectief concreet in een model ter verklaring van de werkloosheid kan worden geïntegreerd. Tegelijkertijd dient elk economisch model ter verklaring van een lange-termijnontwikkeling ook economische groei te kunnen verklaren. In die zin is het niet verrassend dat Ormerod uiteindelijk uitkomt bij het werk van Richard Goodwin, wiens belang vooral binnen de marxistische en post-keynesiaanse traditie erkend wordt. Centraal in het werk van Goodwin is het verband tussen het accumulatie- of investeringsproces, de verdeling tussen lonen en winsten en economische groei. Op deze manier is de band met klassieke economen als Adam Smith en Karl Marx weer hersteld.

Paul Ormerod heeft de lezer veel te vertellen. Alleen had de presentatie strakker gekund en daarnaast wordt de lezer met de titel en de tekst op de achterflap op het verkeerde been gezet. De kritiek op de mainstream economie wordt te veel benadrukt ten koste van Ormerods

pleidooi voor een niet-lineair perspectief. Dit is jammer, omdat juist dit perspectief en de daarmee samenhangende verwerping van het evenwichtdenken naar mijn mening in potentie veel destructiever voor de mainstream economie is dan alle kritiek op gehanteerde concepten als economische rationaliteit en methodologisch individualisme. Het boek roept natuurlijk veel vragen op. Wat is het verschil tussen Ormerods benadering van attractoren en 'hysteresis'-verschijnselen? Wat verklaart de overgangen tussen de verschillende attractoren, of kunnen die überhaupt niet verklaard worden? Biedt een niet-lineair perspectief nog mogelijkheden voor beleid? Gezien de deplorabele situatie van de mainstream economie, zoals die door Ormerod nog eens is geschetst, lijkt het me zinnvoller om alternatieven zich eerst te laten ontwikkelen in plaats van direct antwoorden te verwachten.

Marinus Verhagen  
Universiteit Utrecht